

78.071.2(477-25)

Харченко Олена Іванівна
аспірантка кафедри теорії і історії культури
Національної музичної академії України
імені П. І. Чайковського
Харченко Елена Ивановна
аспирантка кафедры теории и
истории культуры
Национальной музыкальной академии Украины
имени П. И. Чайковского
Elena Kharchenko
The Graduate student of Theory and History
of Culture Department of the Ukrainian
Music Academy named after P. Tchaikovsky
м. Київ, пр.. Л. Курбаса 9, кВ. 543
(093)8755474 (044)2748233
[*gissa@bk.ru*](mailto:gissa@bk.ru)

**Київські концерти духовної музики кінця ХІХ – поч. ХХ століть і їх
виконавці (за матеріалами київської преси 1900-1917 років)**

Анотація

Стаття присвячена дослідженню концертів духовної музики у Києві в період срібного віку (1900-1917 рр.). Автор спирається на дані газети «Киевлянин», за матеріалом якої робить висновки щодо програм, жанрово-стильової номенклатури виконуваних творів, ролі в них української компоненти, самої практики проведення духовних концертів у Києві в даний період часу у порівнянні з аналогічними концертами в Росії. Досліджується внесок провідних київських

хорових диригентів того часу в розвиток цього заходу. Всі дані архіву, на яких ґрунтується дослідження автора, в науковий обіг вводяться вперше.

Ключові слова: концерти духовної музики, або («духовні концерти»), жанрово-стилістична палітра, виконавці, зміст.

Киевские концерты духовной музыки конца XIX - нач. XX веков и их исполнители (по материалам киевской прессы 1900-1917 лет)

Аннотация

Статья посвящена исследованию концертов духовной музыки в Киеве в период серебряного века (1900-1917 гг.) Автор опирается на данные газеты «Киевлянин», по материалу которого делает выводы о программах, жанрово-стилевой номенклатуры исполняемых произведений, роли в них украинской компоненты, самой практики проведения духовных концертов в Киеве в данный период времени по сравнению с аналогичными концертами в России. Исследуется вклад ведущих киевских хоровых дирижеров того времени в развитие этого мероприятия. Все данные архива, на которых основано исследование автора, в научный оборот вводятся впервые.

Ключевые слова: концерты духовной музыки, или («духовные концерты»), жанрово-стилистическая палитра, исполнители, содержание.

Kyiv concerts of sacred music of the late XIX - early XX centuries and its performing musicians (adapted from Kyiv print media of the years 1900-1917)

Annotation

The article is dedicated to the concerts of sacred music (or "church concerts") research in Kyiv during the Silver Age (1900-1917). The author based upon data Newspaper "Kyivlyanyn" and makes conclusions about the program genre and stylistic of works performed, and the role of Ukrainian peculiarity in the practice of spiritual concerts in Kyiv in this period are compared to similar concerts in Russia. The contribution of leading Kyiv choral conductors of the time in the development of the event is

fundamentally studied. All archive data, on which the author's research is based are introduced for the first time

Keywords: concerts of sacred music (or "church concerts") in Kiev, genre-tech stylistic palette, artists, content.

Київські концерти духовної музики кінця XIX – поч. XX століть і їх виконавці (за матеріалами київської преси 1900-1917 років).

Кінець XIX – поч. XX ст. характеризується широкою демократизацією і професіоналізацією музичного мистецтва: відкриттям музичних шкіл, театрів, появою цілого ланцюжка музично-освітніх товариств, розвитком композиторської творчості і концертного життя, особливо бурхливим в галузі хорового виконавства. Загальна картина цього періоду буде неповною, якщо з неї виключити таке своєрідне явище музично-виконавського життя Києва, як хорові концерти духовної музики, або «духовні концерти», як їх називали сучасники. Не зважаючи на те, що вони проходили майже регулярно і, як свідчать джерела того часу, користувалися постійною увагою і зацікавленістю з боку слухацької аудиторії, це явище культурного життя лишається ніким не дослідженим. Проте без них неможливо скласти всебічну панораму музично-виконавського життя в Україні, і особливо — в Києві, який, як відомо, був найважливішим центром хорової виконавської культури в цей період.

Оскільки матеріал для вивчення духовних концертів в Києві не тільки не є дослідженим і проаналізованим, але й не є навіть просто зібраним, ми звернулись до архівів газет «Киевлянин», «Киевские губернские ведомости», «Хоровое и регентское дело», «Старообрядческая мысль» за 1900-1917 роки. Проте інформація, яка могла відповісти на наші питання, — а саме, що було характерним для таких заходів в Києві і хто саме з київських виконавців намагався розвивати та популяризувати концерти духовної музики, - виявилась лише на сторінках газети «Киевлянин». Проаналізувавши ці дані, а також розрізнені факти і інформацію, що містяться на сторінках досліджень М. Головаценка, Ю. О. Пархоменко, М. Юрченка, в мемуарах О. Кошиця, ми

зробили певні висновки щодо мистецької сторони концертів духовної музики в Києві на межі століть і щодо самої практики їх проведення.

Перш за все, нас зацікавили програми, які виконувалися на цих концертах. Слід зазначити, що далеко не завжди в анонсах і навіть рецензіях на концерти духовної музики можна знайти докладне викладення програми концерту. В деяких анонсах і статтях, автори зазначають лише імена композиторів, твори яких виконувались, обмежуються вказівкою про виконання «православної і західно-європейської духовної музики», або навіть просто «кращих творів духовної музики» [15; 11; 16]. Проте в більшості випадків все ж таки вказуються і імена композиторів, і назви творів, що дозволяє створити достатньо повну картину репертуару духовних концертів Києва цієї доби, визначити їх жанрово-стильову палітру.

На духовних концертах виконувалась музика композиторів різних епох, жанрів, стильових напрямів. Подекуди їх програми складали масштабні багаточастинні твори видатних західноєвропейських композиторів XVIII-XIX століття. Зокрема, тут звучали кантати «Stabat Mater» Дж. Россіні [6] і «Stabat Mater» Дж. Б. Перголезі [5], Реквієм Дж. Верді [9], ораторії Л. Бетховена «Христос на Елеонській горі» [4] і Й. Гайдна «Створення світу» [26], для виконання яких були залучені величезні склади виконавців (солісти, хор або декілька хорів, оркестр, орган). Такі духовні концерти набували значення видатних мистецьких подій.

Не менш значними у музичному житті міста були виконання масштабних творів російських і українських композиторів — Літургії Іоанна Золотоуста П. Чайковського [26], блискучих і складних концертів Д. Бортнянського [9; 28], А. Веделя [9; 5]. Але, все ж таки, головне місце на духовних концертах займали невеликі твори — як правило, окремі номери з православних богослужінь, або позабогослужбові («паралітургічні» — за класифікацією Гарднера) твори з релігійною тематикою.

Слід зазначити, що в репертуарі київських духовних концертів виконувалось багато нових творів російських композиторів так званого «нового

напряму» у духовній музиці срібного віку—О. Кастальського, О. Архангельського, С. Рахманінова, П. Чеснокова, О. Гречанінова. Наприклад, 18 листопада 1909 року хорова капела під керівництвом М.А. Надеждинського виступила з концертом, програма якого цілком складалась з духовних творів О. Кастальського [1]. Поряд з ними виконувались твори Л. Бетховена, Ш. Гуно, М. Римського - Корсакова, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Березовського, а також великої кількості маловідомих авторів, ім'я яких не залишили значного сліду в історії української духовної музики. Тож, інколи програма концерту складала певний «вінегрет», поряд знаходились твори яскраві, талановиті і достатньо посередні.

До виконання духовних творів українських композиторів диригенти підходили дуже вибірково. При тому, що твори представників україно-російського класицизму виконувались дуже широко, твори Середньовіччя і барочної доби, зокрема — партесні концерти, що у XVII столітті набули в Україні блискучого розквіту, – взагалі не звучали на концертах духовної музики. Так само, хоча і з інших причин, духовні твори композиторів-сучасників – М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, не звучали також. Майже ніколи в пресі газети «Киевлянин» на київських духовних концертах не зустрічаються твори, які належали до української народної музики духовно-релігійного змісту – канти, псалми, колядки, щедрівки. В якості виключення можна згадати концерт, де прозвучали канти «Про Почаївську Божу Матір» [21, 84], «Про смерть» [21, 84], а також обробленої М. Лисенком для професійного хору колядки «Предвічний наш Бог» (про неї, щоправда, згадується лише у 1919 році, але можна припустити, що вона звучала і раніше) [21, 84], колядки «На Орданській річці» [21, 84].

Цікавим, хоча й поодиноким фактом, став у Києві духовний концерт з участю хору костьолу св. Олександра, струнного квартету, солістів та органіста О. Ясіновського. На жаль в анонсі не вказано, які саме твори прозвучали в їх виконанні, але сама ця подія є свідком того, що духовні концерти в Києві влаштовували не лише православні, але й католицькі хори, з відповідним репертуаром — творами, які звучали на католицьких богослужіннях [12].

Отже, жанрово-стильова палітра творів, яка виконувалась в Києві на духовних концертах, була достатньо різноманітна: тут ми бачимо західно-європейський, український та російський класицизм, романтизм, російська духовна музика «нового напрямку», що прагла відтворити деякі закономірності середньовічного духовного співу, пов'язавши їх з новітніми досягненнями сучасної композиторської техніки. Поряд з тим, на відміну від російських духовних концертів в Москві і Петербурзі, де в той час відбувався ренесанс стародавнього богослужбового співу, в Києві, як вже зазначалось, стародавній церковний спів не виконувався, можливо через те, що не був ще достатньо вивченим.

Київськими концертами духовної музики керували найвизначніші диригенти того часу — О.А. Кошиць, Я.С. Калішевський, Я. Яциневич, П.Г. Гончаров, І.Й. Паліцин, М.А. Надєждінський.

Олександр Антонович Кошиць у 1904 - 1917 роках був керівником декількох хорових колективів Києва (крім університетського хору в означений період Кошиць керував хорами Духовної школи, Школи сліпих, Комерційної школи, вів класи хорового співу у Музично-драматичному інституті Миколи Лисенка, Імператорському музичному училищі (згодом – консерваторії), в Театрі Миколи Садовського), серед яких особливо виділявся студентський хор Університету св. Володимира. Сам диригент у 1911 році так характеризує університетський хор: «Це була правдива артистична група, й її високу художню вартість може оцінити тільки правдивий знавець хорового мистецтва. Забути її не можу ніяк. Вона стоїть переді мною мірилом кожного мого художнього змагання за останні роки (уже за кордоном) і є, на жаль неосяжний при сучасних умовах ідеал. Коли пригадую свої художні переживання з тим хором, я прощаю долі всі удари на тернистому життєвому шляху і в той момент почуваю себе найбагатшим чоловіком на світі, та дякую Богові за те, що це все було...» [20, 13]. І далі: «Церковний Університетський хор дійсно відзначався своєю музичною інтелігентністю. Багато співаків-студентів мали вже закінчену семінарську

духовну освіту, деякі вчилися в музичних школах й опісля стали оперовими артистами, якими пишався Київ» (...) [20, 21].

І. Шумов згадує репертуар Великопісного концерту, який проводив О. Кошиц: «Що співали ми під орудою О. Кошиця? Ось перелік Веделя: «На ріках Вавілонських», «Боже законоприсупниці...», «Спаси мя, Боже, яко знайдоши води до душі моєя», «Помилуй мя, Господи яко немощен єси», «Боже приїдоша язиці в достояніє твоє», «Покаяніє», «Нинє отпускаєши», Ірмоси Рождества і Пасхи. Пригадуються мені прекрасна річ «Достойно єсть» сербського наспіву, яку ми так чудово виконували, а також «Херувимська» Музическу. А хіба я можу забути «Ангел вопієше» для дитячого хору і «Светися» для мішаного? Не називаю численних творів Бортнянського, Турчанінова, Ломакіна, Львова, Львовського, Кастальського» [17, 32 - 33]. Сам Кошиць пише у спогадах: «Мною переспівано було багато менших, а іноді і маловідомих компоністів..., яких я знаходив в академічній бібліотеці. З російських дуже надавався до характеру нашого співу Архангельський, і його було використано майже всього» [22, 110]. За спостереженням І. Шумова, «завдяки О. Кошицю Веделя стали друкувати як визнаного церковного композитора. А раніше ж він був під заборорою, незбагнений і не визнаний духовною владою. Його музику вважали світською, італійщиною» [21, 32 - 33]. Можна припустити, що духовні концерти були для Олександра Кошиця тим заходом, де могла повністю розкритися духовна глибина митця. Адже це було своєрідним кредо диригента.

Поряд з Кошицем серед кращих диригентів Києва 1900 – 1917 років слід назвати **Якова Степановича Калішевського**. Протягом 37 років (1883 - 1920), він керував хором Софійського собору, а також був головним диригентом хору Київського університету. Хори під його керівництвом були своєрідним еталоном хорового звучання на рубежі століть [29, 88]. Відомо, що хор Я. Калішевський поєднував в своїй творчості спів за богослужінням і виступи на хорових духовних концертах, - і обидві сторони були безпрецедентними художніми явищами, хоча й несумісними, з точки зору тогочасного духовенства. Вони виявляли неординарну художню натуру маестро, відвагу, різнобічність інтересів та ініціатив.

За думкою Ю. О. Пархоменко, саме Калішевському належить ініціатива відродження концертів духовної музики у Києві: «Треба зазначити, що організація таких концертів (згадаймо дебют Калішевського 1874 р.) належала до новаційних починань того часу... Критика вважала це бажаним відродженням традиції» [26]. Авторка нагадує, як у 1873 - 1874 роках Я. Калішевський організував хор службовців типографії С. В. Кульженко: «Саме з цим колективом 25 березня 1874 року на Благовіщення він дав перший духовний концерт у залі дворянського зібрання на Хрещатику, який мав надзвичайний успіх і через те навіть був повторений у Вербну неділю. Учасник тієї події, співак хору, назвав основні твори першої програми: Задостойник Благовіщенню П. Турчанінова, концерти Д. Бортнянського «Блаженні людиє», «Возведох очи мои в горі», А. Веделя «На ріках Вавилонських», Г. Ломакіна «Отче наш» та інші». [26]

Ще один відомий хоровий диригент цього часу – **Яків Яциневич**, який з 1900 року працював регентом хору Михайлівського собору, пізніше - архієрейського хору Володимирського собору, починаючи з 1899 року керував студентськими хорами, спочатку капелою Київського університету, згодом — хоровою групою Політехнічного інституту, з 1906 по 1917 рік завідував музичною частиною драматичних і оперових вистав у трупі Садовського, 15 років був диригентом і акомпаніатором у хорі М. Лисенка. Яциневич був не тільки видатним хоровим диригентом, а і талановитим композитором. Духовно - музична творчість Я. Яциневича відома у формах як уставної творчості («Літургія», деякі піснеспіви «Всенічної»), так і неуставної (обробки релігійних кантів, колядок) [30]. Можна припустити, що деякі із духовних творів композитора також звучали на концертах духовної музики в Києві, адже, за даними газети «Киевлянин», Я. Яциневич неодноразово приймав в них участь [3; 13].

Серед видатних диригентів, що брали участь в духовних концертах слід згадати також **Петра Григоровича Гончарова**. З 1907 року П. Гончаров диригує багатьма хоровими колективами у Києві, з 1916 р. — хорами театрів Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, пізніше, з 1919 року, стає диригентом

Київського оперного театру. У рецензіях і анонсах «Киевлянина» прізвище П. Гончарова згадується не дуже часто, але завжди пов'язується з видатними мистецькими подіями. Саме під його керівництвом в Києві на духовних концертах прозвучали кантатно-ораторіальні твори Л. Бетховена «Христос на Елеонской горе» [4] та «Сотворение мира» Гайдна [7].

Певний внесок у практику проведення концертів духовної музики в Києві зорбив *Іван Йосипович Паліцин*, який у 1901 - 1907 роках був головним диригентом Київського оперного театру [24, 460]. Саме під орудою Паліцина відбувся перший досвід виступу оперного хору на концерті духовної музики з виконанням специфічного богослужбового репертуару. Це було справжньою новинкою та свіжим подихом в історії виконання духовних концертів Києва [2].

Видатним диригентом у Києві в цей час був *М. А. Надеждинський*, що працював на посаді регента Володимирського собору. Хор під його управлінням був дійсно професійним колективом з неперевершеним ансамблевим строем та гнучкістю виконання різних штрихів, які хоровий колектив робив з неабиякою майстерністю. Це являється свідченням того, що хоровий колектив займав одне із важливих місць в концертно-хоровому житті Києва цього часу. Після виконання духовних творів під керівництвом М. А. Надеждинського журналіст «Киевлянина» зазначав: «Концерт дал возможность впервые познакомиться съ новыми для Киева образцами духовного творчества С. В. Рахманинова. Хорошая стройность исполнения, последовательность развития нюанса, как всегда у М. А. Надеждинского. Публика справедливо оценила успех этого хора» [7]. Або ж відгук на виконання хором М. А. Надеждинського творів О. Кастальського: «Концерты этого лучшего из Киевских церковных хоров за последнее время дают в своих программах наибольшее изобилие интересных новостей нашей духовно-музыкальной литературы» [10].

Участь в духовних концертах Києва приймала велика кількість інших професійних хорових колективів, музикантів, співаків, акомпаніаторів, диригентів. В газеті «Киевлянин» згадуються імена таких співаків, як Лінська [2], Липецький [2], Цисевич [2], Внуковський [2, 13], Тихонов [2], Каченовський [9],

Драгомирицька [9], Шидлевський [9], Скибицька [13], І. Алчевський [15], Т. Горбунова [25], Жабович [5], Лашенко [15], Лисицький [5], Литвиненко [4], Коноваленко [4], Кочергіна [4], Городецький [4], Юневич [8], Ковалевський [8], Рудницька [16] та багато інших. В концертах духовної музики були задіяні видатні співаки міжнародного значення, які співали в багатьох театрах світу. Зокрема, Олена Дмитрівна Драгомирецька (Буланова) [19; 16] – оперна співачка Харкова, Києва, Риги [24, 220], або ж Бурська Інна Володимирівна [8], яка навчалася в Італії та була оперною співачкою в США, Одесі, Києві.

Великого вкладу в історію культури Києва зробила сім'я Алчевських, яка складалася з надзвичайно талановитих і діяльних людей. Серед них – **Іван Алчевський**. Він активно приймав участь у духовних концертах Києва цього періоду. Прізвище цього співака найчастіше згадується в газети «Киевлянин» [15]. Окрім того, що співак являвся організатором і першим головою українського літературно-мистецького товариства «Кобзар» 1910-1912 років у Москві, в якому виконував твори українських композиторів і виступав з доповідями про українську сучасну музику [24, 15 – 16], І. Алчевський плідно гастролював з концертами в Україні, в Брюсселі, в Петербурзі, Лондоні, Парижі, Марселі... [24, 15 – 16]. Можна припустити, що деякі твори українських композиторів співак включав до своїх сольних програм і тим самим пропагував та популяризував українську духовну музику.

Місця проведення духовних концертів у Києві обирались більш вільно, ніж це було прийнято у Москві і Петербурзі (нагадаємо, що в 1915 році Священний Синод своїм указом заборонив влаштування духовних концертів в театрах, цирках та в інших приміщеннях, призначених для сценічних вистав [27, 496]). Крім того, такого роду заходи проводилися в деяких церквах – в Софіївському кафедральному соборі, в Олександро-Невській церкві, в костьолі св. Олександра, деякі з них проходили і на «світських» сценах – у Київському міському театрі і навіть в залі цирку. Проте, переважна більшість духовних концертів відбувалася в Залі Купецького зібрання – сучасній Київській Національній філармонії. Крім того, окремі концерти проходили в залі Київського релігійно - просвітницького

товариства і, можна також припустити, у приміщеннях Київських духовної Академії і Подольського духовного училища, хори яких теж давали свої концерти. Крім того, на відміну від російських концертів духовної музики, в Києві допускалися оплески та викрикування слів «браво!», «неперевершено!», «чудово!», так само, як і на духовних концертах у західно-європейських країнах [18].

Останні згодом знайшли своє відлуння і в Україні: так, ті заклики, які висувалися до української духовної музики на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, що відбувся в Києві в 1918 році, а саме втілення національних рис українського співу на основі вивчення паралітургійних жанрів фольклору кантів, колядок, побожних пісень, без сумніву, певним чином перегукуються з ідеями російського «нового напрямку в духовному співі». Адже саме на цих ідеях базується музична творчість видатних творців української духовної музики 20-х років ХХ століття – М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Кошиця.

Література

1. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1909. – № 11 від 18 листопада. – С. 2.
2. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1910. – №3 від 25 березня. – С. 4
3. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1911. – №9 від 11 вересня. – С. 3.
4. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1911. – № 11 від 4 листопада. – С. 4.
5. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1912. – №3 від 20 березня. – С. 5.
6. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1912. – №3 від 21 березня. – С. 6.
7. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1913 – №11 від 6 листопада. – С. 3.
8. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1913. – №3 від 17 березня. – С. 4.
9. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1913. – №3 від 18 березня. – С. 6.
10. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1915. – №11 від 21 листопада. – С. 4.
11. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1915. – №3 від 13 березня. – С. 3.

12. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1915. – №3 від 15 березня. – С. 4.
13. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1916. – №1 від 31 січня. – С. 6.
14. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1916. – №1 від 31 січня. – С. 4.
15. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1916. – №2 від 18 лютого. – С.3.
16. Анонс (без назви) // Києвлянин. – 1916. – №3 від 13 березня. – С. 3.
17. Головащенко М. Феномен Олександра Кошиця. – К.: Музична Україна, 2007. – 576 с.
18. Дуков Е.В. У истоков публичного концерта Нового времени // Дуков Е.В. Концерт в истории западноевропейской культуры. – М.: Классика-XXI, 2003. – С. 151-168.
19. Духовный концерт под управлением Э. Гранелли // Києвлянин. – 1912. – №3 від 21 березня
20. Історія української музики кінця ХІХ – поч. ХХ століття. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1990. – 421 с.
21. Кошиць О. З піснею через світ. Подорож української республіканської капели. – К.: Рада, 1998. — 326 с.
22. Кошиць О. Спогади. – К.: Рада, 1995. – 384 с.
23. Лашенко А. Олександр Кошиць і час. // Науковий вісник. – Вип. 57. – К., 2007. – 153 с.
24. Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. За редакцією А. В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. — 700 с.
25. Ольшевський М. Духовній концерт // Києвлянин. – 1915. – №1 від 11 січня.
26. Пархоменко Ю.О. Легендарний Яків Калішевський в українській хорovій культурі [Електронний ресурс] //«Наша Парафія» Парафія святого Архистратига Михаїла, Київ, Пирогів. – Режим доступа: <http://www.parafia.org.ua/person/kalishevskyj-yakiv/>

27. Русская духовная музыка в документах и материалах. Том III: Церковное пение пореформенной России в осмыслении современников, 1861-1918. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 903 с.
28. Синькевич Ф. Духовный концерт хора П. Г. Гончарова // Киевлянин. – 1912. – №3 від 8 березня.
29. Хорове виконавство України. Частина друга: Диригенти. – Дрогобич: Вимір, 2001. – 230 с.
30. Юрченко М. Духовна музика укр. композиторів 20-х років ХХ ст [Електронний ресурс] //«Наша Парафія» Парафія святого Архистратига Михаїла, Київ, Пирогів. – Режим доступу: Парафія святого Архистратига Михаїла) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.parafia.org.ua/mediateka/kompozytory/oleksandr-koshyts>.

Тип елемента: Стаття, рецензована

Теми: Музикознавство.

Назва та видання: «Мистецтвознавчі записки. Випуск 24». – Київ: Вид. «Міленіум», 2013. – 293 с. – С. 120 – 127.

Дата видачі статті: 26. 11. 2013 р.